سەرمایەداری و

بازرگانی بەبەندەوەکردن

ئەم بابەتەو لێکۆڵینەوەی (الاستعمار الحدیث والرق)ی (دکتور مسعود ظاهر) لە زانکۆی لوبنان دا.
لەم کۆرەدا بە باشترین لێکۆڵینەوە داندراون.

[redacted]

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد[1]
کۆلێژی ئاداب ـ زانکۆی بەغدا

وەك ئەزانین مرۆڤایەتی ئێجگار زۆر لەمێژە بەندەو بەندەیی لە ژیانی خۆیا دیوە. هەر پاش ئەوەی چەردەیەك گەشەکردن لە ژیانی ئادەمزادی سەرەتاییدا پەیدابوو وئادەمزاد قۆناغی کۆمۆنەیی بەجێهێشت و فێری دارایی تایبەتی بوو وجیاوازی لە داراییدا لەنێوان ئەم و ئەوا پەیدا بوو، سیستێمی بەندەیش سەری هەڵدا[2] کە بەپێی مێژوو، لەچاو.کۆمۆنەییە پاشکەوتووەکەی ژیانی ئادەمزادی پێش ئەو مێژووەدا، هەنگاوێك بوو بۆپێشەوە.

لەبەرئەوەیش کە ئەم ناوچانەی ڕوژەلاتی خومان لە مەیدانی گەشەکردنی شارستانەتیدا لەپێش هەموولایەکەوە بوون، ئاشکرایە ئەبێ شێوە پێشینەکانی بەندەیش، کە لە مێژوودا

ـــــراون، لەم ناوچـانـەدا سەریـان هەڵـدابـێ. بەڵام لە جۆرچێوەی شێوە کلاسیکییەکەیا لە وڵاتانی یۆنان و ڕۆمانی کۆنـ قاڵبی وەرگـرت، کە ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەوانیش هەر بە بەشێك لە ڕۆژهەڵات دائەنران. هەر بەندەیش بوو بەدرێژایی سەدەی سالانی نێوانی هەزاری یەکەمی پێش لەدایك بوونی عیسا و سەدەی پێنجەمی پاش لەدایك بوونی بوو بە چوارچێوەی سیستیمی کۆمەڵایەتیو ئابووریو سیاسیی ئەو وڵاتانە.

کە سیستێمی دەرەبەگیش بە خۆیو دام و دەزگاکانیەوە پەیدابوو، بەندەیی لەناونەچوو، بەڵکو شێوەی نوێی وای گرتە خۆی لەگەڵ پێویستییەکانی کۆمەڵی نوێدا بگونجێو لەجاران زیاتر پێوەندی بە زەویو بەروبووی کشتوکاڵەوە پەیداکرد.

بەگوێرەی ئەوەی لە (Doomsday Book)[3] دا نووسراوە لە کۆتایی‌یەکانی سەدەی یانزەهەمدا نزیکەی 25 هەزار زەوی‌بەندە[4] لە ئینگلتەرە هەبووە، کە بەشێکی زۆریان لە کێڵگەکانی کلیسادا کاریان ئەکرد. بەڵام شێوە کلاسیکییەکەی بەندەیی، ڕاستەکەی، لە زۆرترین وڵاتانی ئەو ڕووپای ڕۆژاوادا برابووەوە، تەنها لە هەندێ لەو شارانەیا کە ئەکەونە لێواری دەریای ناوەڕاستەوە وەك ڤینیسیاو جنەوە تا دوادوایی سەدەی شازدەهەم درێژەی کێشا.[5]

تەبیعی بوو سەرهەڵدانی سەرمایەداری کار بکاتە سەر جۆری بناخەو بنەڕەتی بەندەیی، چونکە سروشتی سەرمایەداری خۆی وایە هەر لە پەیدابوونیەوەو بەتایبەتی پاش گەشەکردنی، «کێوی ترین گەل بەدوای خۆیا بەکێش ئەکا». لەگەڵ ئەوەیشا کە شێوەی نوێی هێنانە بەرهەم لەسەر سوود لێ‌بردنی کاری ئازادی بەکرێ دامەزراوە، سەرمایەداری هیچ سڵی لەوە نەکردەوە، هەر ئەوەندە بۆی لوابێو قازانجی تیا بووبێ، شێوەکانی پێش چەرخی خۆیشی بەکاربێنێ، تەنانەت بە ئیش پێ‌کردنی بەندەیشەوە، بەڵام دیارە لە چوارچێوەی خستنە قاڵبێکی نوێدا بەگوێرەی پێویستی‌یەکانی قۆناغی نوێ. ئەوەبوو ئەسپانیایی‌یەکان و پورتوگالی‌یەکان و پاش ئەوانیش هۆڵەندەییو فەرەنسەییو ئینگلیزەکان ئەچوونە هەرکوێ لە دەرەوەی وڵاتی خۆیان،[6] دانیشتووانی ناوخۆی ئەو شوێنانەیان ئەخستە بەر بێگار. هەر ئەمەشە ئەوەمان بۆ ڕوون ئەکاتەوە کە بۆچی تا دوا دوایی ئەم دووسەدەیەی دوایی، لەگەڵ تەوژمی بەتینی ئەو گەشەکردنەیشدا کە لەگەڵ سەرهەڵدانی سەرمایەداریدا پەیدابوو، بەندەیی لە هەندێ ناوچەدا هەر مابوو.[7]

لەمەوە ئەتوانین بڵێین لە سەدەی شازدەهەمەوە قۆناغێکی نوێی بڵاوبوونەوەی بەندەییو شێوەی کارپێ‌کردنی بەندە دەستی‌پێ‌کرد. ئەم قۆناغە ڕاستەوخۆ پێوەندی بەو ماوەیەوە هەبوو کە پێی‌ئەڵێن ماوەی کەڵەکەکردنی سەرمایەی سەرەتایی (تراکم رأس المال الأولي)و پەل هاویشتنی کۆڵۆنیالیزم لە وڵاتانی ئاسیاو ئەفەریقاو ئەمەریکادا[8].

کشتوکاڵ کردن لە وڵاتانی هەردوو ئەمەریکای سەروو و خوارووا پەرەیەکی فراوانی سەندبوو و گەشەیەکی زۆری کردبوو. بەهۆی ئەوەوە، لەو وڵاتانەدا بەڕادەیەکی ئێجگار بەرفراوان دەسیان دایە کار بە بەندە کردن لە چوارچێوەیەکی نوێدا. ئەمەیش تێکڕا لە کۆمەڵە هۆیەکەوە پەیدا بووبوو کە هەریەکەیان بگری کاری لەوی‌تریانا ئەکرد، چونکە ئەوەبوو لە جیهانی نوێدا دوو جۆرە قەوماوی دژ بەیەك شان بەشانی یەك هەبوون کە بریتی‌بوون لەوە لەلایەکەوە کرێکاری چ ناوخۆییو چ ئەورووپایی زۆر کەم بوون و لەولایشەوە سامانێکی ئابووریی زۆری بە هیچ جۆرێ نەهێنراوە بەرهەم لە بەردەستدا بوو لە جیهانی نوێدا. ئەمە پاڵی بە سەرمایەدارەکانەوە نا ڕووبکەنە کیشوەری ڕەش و بەدوای کرێکاری هەرزان بەهادا بگەڕێن. دانیشتووە ئەسڵی‌یەکانی جیهانی نوێیش کە هیندی‌یە سوورەکان بوون کە کۆڵۆمبسی دۆزەرەوەی ئەمەریکا ئەڵێ باشترین خەڵکن کە خوا دروستی کردبن، هەڵوێستێکی تەواو ناجۆریان بەرابەر بە داگیرکەرانی وڵاتەکەیان هەبوو، چونکە ئازاری زۆریان بەدەستەوە چێشتبوون و پێ‌یان خۆش بوو بمرن تا ئەوەی هاوکاری لەگەڵ ئەوان بکەن، سەرەڕای ئەوە ژمارەیشیان هەر لەخۆیا کەم بوو. بەشێکی زۆریشیان بەهۆی ئەو جۆرەها دەردو داوەوە کە ئەو داگیرکەرانە لەگەڵ خۆیان هێنابوویان بۆ جیهانی نوێ، لەناوچووبوون.[9] لە هەمان کاتیشدا پادشای ئەسپانیاو پورتوگال بڕیارێکی ڕووکەشی‌یان دەرکردبوو کە نابێ هیندی‌یە سوورەکان بکرێن بە بەندە. ئەمە هەموو وای لە ئەورووپایی‌یەکان کرد پتر ڕووبکەنە عەشاماتی ئەفەریقا کە لەو

سەردەمەدا پتر لە دوو پێنج یەکی سەرانسەری دانیشتووانی زەوی‌یان پێك ئەهێنا.[10]

بەم جۆرە سروشتی سەرمایەداری خۆی‌و خاسیەتەکانی نیوەی ڕۆژاوای تۆپی زەوی کە ئەورووپایی‌یەکان لە یەکەمین قۆناغەکانی گەشەکردنی سەرمایەداریدا لە کیشوەرەکەیانا ـ دۆزیبوویانەوە، جۆرە گەشەکردنێکیان لە مەیدانی بازرگانی بە بەندەوە کردندا داسەپاند کە هەرگیز لەوەپێش هاوتای ڕووی‌نەدابوو، کە بازرگانی بە بەندەوە کردنیش بەرادەیەك سوودمەندی لێ دەرچووبووەگەورە پیاوانی پێشکەوتووترین ولاّتی ئەورووپا سڵیان لەوە نەئەکردەوە ناپەسەندترین شێوەی بکەن بە پیشەی خۆیان، بەڵکو وای‌لێ‌هاتبوو پادشایان و کاربەدەستانی گەورەی ئەو ولاّتانە خۆیان چاودێری‌یان ئەکرد.

ئەوەبوو، بۆنموونە، چارلسی دووهەمی پادشای ئینگلتەرە (1660 ـ 1685) خۆی بووبوو بە یەکێ لە هاوبەشانی ئەو کومپانی‌یە بەریتانیایی‌یانەی بازرگانی‌یان بە بەندەوە ئەکرد[11].

ئیمپریالیستەکان لەپێناوی برەوپێ‌دانی ئەم بازرگانی‌یەداو بۆ دابین کردنی بەردەوامیی هۆیەکانی، هیچ کۆیان لەوە نەئەکردەوە پەنا بەرنە بەر سووکترین و سەیرترین شێوە، هەر لە بلاّوکردنەوەو داچاندنی تۆوی ناکۆکی‌و دوویەرەکی‌یەوە لەناو خێڵەکانی ئەفەریقادا بیگرە بە فروفێڵ و زۆڵاّیەتی بە مەبەستی خۆش کردنی ئاگری شەڕو ئاژاوە لەنێوانیانا بۆ ئەوەی ژمارەی دیلەکانیان کە ئەبرانە بازاڕی بەندەفرۆشی زۆرتر بێ، تا ئەگاتە بلاّوکردنەوەی بەدڕەوشتی‌و داوێن پیسی لەنێوانیانا، تەنانەت هەر لە سایەی بازرگانی بە بەندەوە کردندا پیشەسازیی شەرابی ڕووم دروست کردنی ئەمەریکا قۆناغێکی گەورەی بری. لەبەر ئەوە هیچ سەیر نەبوو لەپێناوی بەردەوامیی ئەم سەرمایە خرکردنەوەیەی ئیمپریالیستەکانا، بازرگانە ئینگلیزەکانی بەندەفرۆشی هانی ئەفەریقایی‌یەکان بدەن کە فێری خواردنەوەی ئەم جۆرە مەیانە بین. ئەمەش تەنها دڵۆپێکە لە دەریایەك.

هەر بە مەبەستی هێنانەدیی ئەم ئامانجە، لەپێشاندا ئەسپانیایی‌و هۆڵەندەیی‌یەکان و ئەوجا ئینگلیزەکان بەتایبەتی، مەڵبەندو کومپانی‌یەکی زۆریان بۆ بازرگانی بە بەندەوە کردن لە کەنارەکانی ڕۆژاوای ئەفەریقادا پێکەوەنا. سەرپەرشتی‌کەرانی ئەو کومپانی‌یانە پێوەندێکی بەتینیان لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆك خێڵە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە پێکەوەناو بەیارمەتیی ئەوان کەوتنە هێرش بردنی تایبەتی بۆ ڕاوە بەندە لە هەرکوێ بۆیان بلوێ چ لە کەنارەکانی ئەفەریقاو چ لە ناوەوەی کیشوەرەکەیشدا.

ئەم کومپانی‌یانە لەلایەن دەوڵەتەکانیانەوە چاودێری‌یەکی تایبەتی ئەکران، چونکە ئەوگەشەکردنە بەپەلەی، بازرگانیی ئێجگار بەقازانجی بەندە بەخۆیەوەی دی، کارێکی کرد ئەو بازرگانی‌یە ببێ بە یەکێ لە هۆیەکانی جەنگە تازەکانی نێوان دەوڵەتە ئەورووپایی‌یەکان و، بە بابەتێ لە بابەتەکانی پەیمانەکانی نێو دەوڵەتان وەك پەیمانی ئاشتیی ئۆترێخت لە ساڵی 1713دا[12] کە دوایی بە جەنگی میراتگریی ئەسپانیا لەنێوان فەرەنسەو دەوڵەتە دوژمنەکانیا هێنا کە ئینگلتەرەو هۆڵەندەو پرووسیاو ساڤۆی بوون.[13]

ئیسپانیایی‌و پورتوگالی‌یەکان کە پێشەنگی دۆزینەوە جیۆگرافیایی‌یە مەزنەکانن، لە خەریك بوونا بە بازرگانی پێوە کردنی بەندەدا لە خەڵکی‌تر لەپێشترن. پورتوگال یەکەمین دەوڵەتێکی ئەورووپایی‌یە هەر لە ناوەڕاستی سەدەی پازدەهەمەوە خەریکی ئەم بازرگانی‌یە بووە، بەلاّم سەدەیەکی بەسەرا تێ‌نەپەڕی ئینگلتەرەو هۆڵەندەو فەرەنسەو دانیمارکیش هاتنە ئەم مەیدانەوە. ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دوا دەوڵەتی گەورە بوو ژمارەیەکی کەم نا لە پارەدارەکانی دەستیان دایە کڕین و فرۆشتنی بەندەو تا دواوایی سەدەی نۆزدەهەمیش هەر خەریکی بوون.

هێشتا ماوەیەکی کەم بەسەر دۆزینەوەی جیهانی نوێدا تێپەڕیبوو، کە یەکەمین کۆمەڵی ئەفەریقایی لە سەرەتای سەدەی شانزەهەمدا گەیشتنە جزیرەی هایتی. لە سەرەتای ساڵی 1517وە بەندە گواستنەوە لە ئەفەریقاوە بۆ جزیرەکانی ڕۆژاوای هیندو بەتایبەتی بۆ برازیلی دەوڵەمەندو بەدەرەتان بەشێوەیەکی ڕێکوپێك دەستی پێ‌کرد.

تا درەنگێ بەندە گواستنەوە بۆ ئەو ناوچانەی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئێستایان لێ پێکهاتووە، دەستی پێ‌نەکرد، ئەوەیش بەهۆی ئەوەوە بوو لەبارەی خێروبێری ئەو ناوچانەوە بەهەڵەدا چووبوون و وایان ئەزانی هیچی ئەوتۆیان تیا نی‌یەو

لەبەرئەوە درەنگ کەوتنە سوود لێ وەرگرتنیان. تەنانەت ئەسپانیایی یەکان لە نەخشەکانیانا بە خاکەکانی سەرووی مەکسیکیان ئەوت ناوچە هەژارەکان یا ناوچە بێ پیت و فەرەکان ؛ کە ئینگلیزەکان روویان کردە جیهانی نوێ، لەراستیدا لە وڵاتێکی چۆڵ وهۆڵ بەولاوەیان نەدی، بەڵام بۆیان دەرکەوت دەوڵەمەندترین شوێنی رووی ئەم ئەستێرەی زەوی یەیە کە تا ئەوکاتە پێی نەنرابوە سەر. ئەو رۆژە ئینگلیزەکان لە مەیدانی گەشەکردنی سەرمایەداریدا مەودایەکی زۆریان بریبوو، بۆیە زۆر زوو لەو مەیدانەدا لە ئاوڵە ئەوروووپایی یەکانیان پێش کەوتن.

ئەمەیش واتە باشترین نەمامی سەرمایەداری گوێزرایەوە بۆ باشترین خاك تیا بروێنرێ کە سیانزە ئاوایی یەکەیان[14] بوو لە ئەمەریکای سەروودا، ئەوەی خاکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای ئەمرۆی لێ پێکهاتووە. بەهۆی ئەوەوە ئەم وڵاتە لە هەر شوێنێکی کە زیاتر پێویستی بە رەنجی شانی بەندە هەبووە بۆ هێنانەبەرهەمی خێروبێری. ئەمەیش بەئاشکرا لە بازرگانی پێوە کردنی بەندەدا رەنگی دایەوە کە تا رادەیەکی سەرسام کەر پەرەیسەند. جا بۆ بەڵگە هێنانەوە بۆ ئەم راستی یە ئەوە بەسە کە پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین کە نرخی بەندە لەو سەردەمەدا چەندی زیاد کرد. لە ناوەراستی سەدەی حەڤدەهەمدا نرخی یەك بەندە گەیشتبوە 17 پاوەن یا تەنێك شەکر،[15] کەچی لە کۆتاییی سەدەی هەژدەهەمدا گەیشتە 300 دۆلار. پاشان بەرزتریش بووەوە تا لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمدا گەیشتە 1800 دۆلار کە بەپێی توانای کرینی ئەو سەردەمە پارەیەکی زۆر بوو. بەڵام ئەم راستی یە لەگەڵ ناباریو ناهەمواریشیدا ئەوەندەی وێنەی ئەو قازانجە خەیاڵی یەی بازرگانە ئەوروویایی و ئەمەریکایی یەکانی بەندە خریان ئەکردەوە، وێنەی دڵ ئازاردەری بازرگانی پێوە کردنی بەندەمان پێشان نادا. پوختەی قازانجی هەر بازرگانێکی بەندە لە فرۆشتنی بەندەیەکی لاوی 18 ساڵان لە ماوەی نێوان ساڵانی 1821و 1825دا گەیشتە 334 دۆلار. پاشانیش لە ماوەی نێوان ساڵانی 1821و 1825دا گەیشتە 334 دۆلار. پاشتریش لە ماوەی نێوان ساڵانی 1856و 1860دا گەیشتە 1306 دۆلار.[16]

یەکەمین کۆمەڵە بەندە کە گەیشتە خاکی ئەمەریکا، لە 21 کەس پێکهاتبوو. ئەمانە لە ساڵی 1619دا لە ئەفەریقاوە گوێزرانەوە بۆ ڤێرجینیا. لە سەرەتادا ژمارەی بەندە ئەفەریقایی یەکان وردە وردە بەرز ئەبووەوە. بەگوێرەی سەرچاوە رەسمی یەکان ژمارەیان لە هەموو ئاوایی یەکانی بەریتانیادا لە ئەمەریکای سەروو لە ساڵی 1650دا تەنها 1600 کەس و لە ساڵی 1670دا 6971 کەس بوو،[17] بەڵام زۆری نەخایاند شان بەشانی گەشەکردنی سەرمایەداری لەو ئاوایی یانەداو لە ئەنجامی زۆربوونی پێوەندی ئەو ئاوایی یانە بە بازاری دەرەوەو بەتایەتی بە بازارەکانی ئەورووپای رۆژاواوە، گەشەکردنێکی لەپرو گورج بەسەر ئەم وەزعەدا هات، ئەوەبوو تەنها لە ماوەی نیوسەدەدا، واتە لە ساڵی 1700وە تا ساڵی 1750 ژمارەی قولەرەشە ئەفەریقایی یەکان لەو ئاوایی یانەدا 800٪ زیادی کردو لە تەنها 28 هەزار کەسەوە گەیشتە زیاتر لە 236 هەزار کەس. لە ماوەی بیست ساڵی لەوەپاشیشدا بووایەدوو قات کە ئەوەبوو لە ساڵی 1770دا گەیشتە نزیکەی 460 هەزار کەس. ئەم زیادەیە لە یەك کاتدا هەم «نیسبی»یش و هەم «موتڵەق»یش[18] بوو، چونکە ئەوەبوو دانیشتووانی هەموو ئاوایی یەکان لەو دواساڵەدا کە ساڵی 1770یە گەیشتبوە نزیکەی 2 ملیۆن و 150 هەزار کەس.[19] بەم جۆرە قولەرەشە ئەفەریقایی یەکان لە دوارۆژەکانی پێش هەڵگیرسانی شۆرشی سەربەخۆیی ئەمەریکادا 20٪ی تێکرای دانیشتووانی وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکاو 40٪ی تێکرای دانیشتووانی وڵاتە خواروووەکانی ئەمەریکایان پێك ئەهێنا.

شۆرشی سەربەخۆیی ئەمەریکا کە لە ساڵانی 1775 ـ 1783دا روویدا، خۆی لەخۆیا بەرەنگاربوونەوەیەکی بەجێی هەوڵ و تەقەلای مەترۆپۆل[20] بوو بۆ کۆسپ و تەگەرە هێنانە رێی رەورەوەی سەرمایەداری لە موستەعمەرەکانیا. بۆیە شتێکی زۆر تەبیعی بوو ئەنجامە جوان و گەشەکانی ئەم شۆرشە ببن بە هێزێکی پاڵ پێوەنەری نوێ بۆگەشەکردنی لەوەپاشی سەرمایەداری لەو موستەعمەرەدا. ئەمەیش لە هەمان کاتا واتە زۆربوونی پێویستیی ئیش پێ کردنی بەندە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا بەرادەیەکی ئەوتۆ هەرگیز لەوەوبەر شتی وا رووی نەدابێ. ئەمەیش کێشایەوە بۆئەوە کە بازرگانی بە بەندەوە کردن لەو ماوەیدا بگاتە چڵەپۆپەی. بەم پێ یە ژمارەی

قولە ڕەشەکانی ئەمەریکا گەلێ لە جاران بەپەلەتر کەوتە بەرزبوونەوە. ئەوەبوو لە ساڵی 1790دا گەیشتە زیاتر لە 757 هەزار کەس و لە ساڵی 1810دا گەیشتە دوو ملیۆن و 200 هەزار کەس و لە ساڵی 1860دا لە 4 ملیۆن و نیو تێپەڕی کە نزیکەی 4 ملیۆنیان[21] بەندەی بەپارەکڕراو بوون.[22]

بەندە بەپارەکڕراوە ئەفەریقاییەکان کە بران بۆ جیهانی نوێ بەتایبەتی ئەوانەیان بران بۆ ولاتە یەکگرتووەکان و برازیل، بەشداریییەکی کاریگەریان لە کاری کەڵەکەبوونی سەرمایەی سەرەتاییدا کرد کە بە یەکێ لە بنەرەتە ناوەندییەکانی هەر گەشەکردنێکی سەرمایەداری دادەنرێ. ئەمانە بەهۆی خەریك بوونیانەوە لە قورسترین کاری کێڵگەکانی ولاتە خوارووەکانی ئەمەریکاو ناوچە شاخاوییەکانی برازیلدا بە کەمترین ئەرك و مەسرەف، دەوریان گەلێ زۆر بوو لە بۆپێشەوە بردنی ڕەوڕەوەی سەرمایەداریدا لە ئەمەریکا. لە سایەی کاری بەندەوە کێڵگەی گەورەو بەدەرەتانی قازانج فرەو بێ‌شوماڕو بە بیری کەسا نەهاتووی زۆر لە ولاتە خوارووەکانی ئەمەریکا پێکەوەنرا. بۆ ڕوون کردنەوەی ئەم قسەیە تەنها چەند نموونەیەکی پیشاندەر دێنینەوە: توتن کە بۆ یەکەمین جار بەشێوەیەکی ڕێکوپێك لە ساڵی 1612دا لە ولاتی ڤیرجینیا دەس کرا بە چاندنی، ڕادەی هێنانە بەرهەمی زۆر بەپەلە بەرزبووەوەو بازاڕی بەبرەویشی لە دەرەوەی ولات دەسگیر بوو. لە ساڵی 1616دا ئەندازەی ئەو توتنەی لە ئەمەریکاوە نێرراپە دەرەوە بۆ تەنها ئینگلتەرە 2500 ڕەتڵ[23] بوو، کەچی پاش تەنها چوار ساڵ گەیشتە 119 هەزار ڕەتڵ و پاش دە ساڵی‌تر گەیشتە 450 هەزار ڕەتڵ. بەلام تا ساڵی 1688 گەیشتە پتر لە 28 ملیۆن ڕەتڵ و تا ساڵی 1772 گەیشتە 113 ملیۆن ڕەتڵ. برنجی تەنها لە کارۆلیناو جیۆرجیاوە بۆدەرەوە نێرراو لە ساڵی 1770دا گەیشتە 83 ملیۆن ڕەتڵ و، برنجی تەنها لە کارۆلیناوە نێرراوە دەرەوە لە ساڵی 1775دا گەیشتە ملیۆنێك و 122 هەزار ڕەتڵ.[24]

لە سایەی کارپێ‌کردن و چەوساندنەوەی بەندەوە لە ساڵانی نەوەدی سەدەی هەژدەهەمەوە، لە ولاتە خوارووەکانی ئەمەریکادا قەڵەمبازێکی زۆر زل لە هێنانە بەرهەمی پەموودا دەستی‌پێ‌کرد کە لەوەوپێش شتی‌وا ڕووی نەدابوو لە مێژوودا. ئەوەیش بوو بە هۆی پاڵ پێوەنانێکی بەهێزی‌تری ڕەوڕەوەی گەشەکردنی سەرمایەداریی ئەمەریکاو جیهان لە یەك کاتا. ئەوەبوو لە ساڵانی 1790 ـ 1792دا هێنانەبەرهەمی پەموو لە 3 تا 6 هەزار فەردە[25] بوو، کەچی لە ساڵی 1800دا گەیشتە 100 هەزار فەردە، واتە لە کەمتر لە 10 ساڵا 333قات زیادی‌کرد، کە ئەمەیش بەپێی هەموو سەنگە و ترازوویەکی ئەندازەو کات و شوێن ڕادەیەکی ئێجگار زۆرە، بەلام بەرزبوونەوەی بەپەلەی هێڵی دەرخەری هێنانە بەرهەمی پەموو لەم ڕادەیەیشا نەوەستاو هەر ئێجگار توند بەرەو بەرزبوونەوە ئەڕۆیشت، بەچەشنێ کە تەنها بەرهەمی خوارووی ئەمەریکا لە ساڵی 1859دا گەیشتە نزیکەی 5 ملیۆن و 400 هەزار فەردە.[26]

بۆئەوەی مەسەلەکە باشترو لە هەمووسەرێکەوە بخەینەڕوو، ئەڵێین بەرهەمی پەمووی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ساڵی 1790دا تەنها نزیکەی 4,٪ی بەرهەمی جیهان بوو، کەچی لە ماوەیەکی کەما بەشێوەیەکی خەیاڵی بەرزبووەوە تا ڕادەیەك لە ساڵی 1831دا پتر لە 49٪و لە ساڵی 1840دا پتر لە 62٪ی بەرهەمی جیهانی پێك ئەهێنا.[27] ئەوەیش بڵێین کە پەمووی خوارووی ئەمەریکا بوو، بوو بە بایەخدارترین پایەو پلەی گەشەکردنی پیشەسازیی سەرووی ئەمەریکاو، سەرووی ئەمەریکایش بوو بەپەلە بوو بە دڵە لێدەرەکەی سەرمایەداریی ئەمەریکا.

لەگەڵ بایەخی ئەم شتانەیشدا، ڕۆڵی پەمووی خوارووی ئەمەریکا لە کاری گەشەکردنی سەرمایەداریدا هەر بەوەوە نەوەستا. ئەوەبوو هەر زۆر زوو دەس کرا بە ناردنە دەرەوەی پەمووی ئەم ناوچەیە کە بە ئارەقی ناوچاوو شان و قۆڵی قوڵەڕەشەکان ئەهێنرایە بەرهەم. لەم ڕووەوە ئەوەندە بەسە کە بڵێین بۆنموونە لە ساڵی 1860دا زیاتر لە نیوەی پەمووی خوارووی ئەمەریکا تەنها بۆ ئینگلتەرە ئەنێررا کە ئەمەیش واتایەکی گەورەی هەیە چ لە کاری کەڵەکەبوونی سەرمایەو چ لە خڕکردنەوەی پارەی بێگانەدا کە دوو مەرجی زۆر بایەخداری پەلەپێ‌کردنی گەشەکردنی سەرمایەدارین.

بۆئەوەی لە ڕۆڵی خوارووی ئەمەریکاو بایەخی هێنانە

بەرهەمی پەموو لە ڕەوتی گەشەکردنی سەرمایەداریی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا بگەین، ئەبێ پەنجە بۆ ڕاستییەکی بایەخداریتریش ڕابکێشین، ئەویش ئەوەتە کە بەدرێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە کە ماوەی کاریگەری گەشەکردنی سەرمایەی ئەمەریکایە، پەموو بایەخدارترین شت بوو لەناو بەستەی بەروبووی بۆدەرەوە نێرراوی ئەمەریکادا. ئەوەبوو لە ساڵی 1815دا بایی تێکڕای بەروبووی بۆدەرەوە نێرراوی ئەمەریکا 53 ملیۆن دۆلار بوو، 18 ملیۆن دۆلاری بایی پەموو بوو. لە کاتێکیشا کە لە ساڵی 1835دا بایی بەروبووی بۆدەرەوە نێرراوی ئەمەریکا گەیشتە نزیکەی 116 ملیۆن دۆلار، بەشی پەموو لەم بایییە گەیشتە نزیکەی 65 ملیۆن دۆلار. لە ساڵی 1860یشدا بایی تێکڕای بەروبووی بۆدەرەوە نێرراوی ئەمەریکا گەیشتە نزیکەی 334 ملیۆن دۆلار، کە بەشی پەموو لەم بایییە گەیشتە نزیکەی 192 ملیۆن دۆلار واتە پتر لە نیوەی.(28)

کەواتە گەشەکردنی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەمووی، نەك تەنها بەشی خوارووی، تاڕادەیەکی زۆر پشتی بە هێنانە بەرهەمی پەموو و سنعاتی کردنی و بۆدەرەوە ناردنی بەستبوو. لە سایەی سەری پەمووەوە ترازووی بازرگانی لەنێوان وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو ئینگلتەرەدا بۆ سوودی لایەنی یەکەم بوو. ئەمەیش لە ڕەوتی گەشەکردنی سەرمایەداریی ئەمەریکادا واتایەکی گەورەی هەیە، نەخوازەڵا ئەگەر سەرنجی ئەوە بدەین کە شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرەدا لەدایك بووەو ئینگلتەرە تا دەساڵەکانی دوایی سەدەی ڕابوردوویش لەناو هەموو دەوڵەتە سنعاتدارەکانا لەڕووی بەروبووی پیشەسازییەوە پلەی یەکەمی بووە، گەشەکردنی پیشەسازیی ئەمەریکا لە قۆناغە پێشینەکانیا تا ڕادەیەکی زۆر پشتی بە شارەزایی ئینگلیزەکان و مەکینەو ئامێری ئەوان بەستبوو، بۆیە لەخۆڕایی نەبوو ڕۆژێ لە ڕۆژان لەندەن ئەیویست لە ڕێگای دانانی قانوونیٖ‌واوە کە چوونی وەستاو سنعاتکاری لێهاتووی ئینگلیز بۆ ئەمەریکاو ناردنی چەند جۆرە ئامێرو مەکینەیەك بۆ ئەوێی پێ قەدەغە بێ، کۆسپە بێنێتە ڕێی گەشەکردنی سەرمایەداریی ئەمەریکا.

لێرەوە ئەتوانین بگەینە ئەنجامگیرییەکی بایەخدار لە چوارچێوەی ئەم باسەماندا. ئەویش ئەوەیە کە ڕۆڵی پەموو لە گەشەکردنی سەرمایەداریی ئەمەریکادا، لە ڕۆڵی خوری لە گەشەکردنی سەرمایەداریی ئینگلیزدا کەمتر نەبووە، بەڵکو گەشەکردنی پاشتری سەرمایەداریی ئینگلیز کەم پشتی بە پەمووی ئەمەریکا نەبەستبوو.

ڕۆڵی بەندە لە گەشەکردنی سەرمایەدارییا لە برازیل وێنەیەکی بچکۆلەی ڕۆڵیانە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا. لە ساڵانی سەدەی حەڤدەدا 33 هەزار قولەڕەش لە برازیل هەبوون لە 200 کێڵگەی قامیشە شەکردا کاریان ئەکرد. هەر کێڵگەیەك لەو کێڵگانە کارگەیەکی تایبەتیی خۆی هەبوو شەکری تیا پاڵفتە ئەکرا. تێکڕای بەرهەمی ئەو کارگانە 4,500 تەن بوو.(29)

هەروەك لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا، لە برازیلیش ژمارەی بەندە هەمیشە هەر ڕوو لە زیادی بوو. لە سەرەتای سەدەی هەژدەهەمدا ژمارەیان 100 هەزار کەس بوو، واتە سێیەکی تێکڕای دانیشتووانی وڵاتەکە بوو هیندییە سوورەکانی لێ دەرکەی، بەڵام لە ساڵی 1823دا گەیشتە نزیکەی ملیۆنێك و 150 هەزار کەس و، تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم گەیشتە دوو ملیۆن و نیو.(30) لێرەیش، هەروەك لە ئەمەریکا، زووربەی کاریپێکردنی ئەم بەندانە لە کێڵگەکان و لە کانە گرانبەهاکانا بوو. ژمارەیەکی زۆری ئەم بەندانە لە ناوچە لێوار دەریاکانی ڕۆژهەڵات و سەرووی وڵاتدا خەریکی هێنانە بەرهەمی قامیشە شەکرو پەموو و گەنمە شامی بوون. لە ناوچەکانی خوارەوەیش لە هەرچی زیاتر خەریکی هێنانە بەرهەمی قاوە بوون.

زۆری پێنەچوو برازیل شوێنێکی تایبەتیی لە هێنانە بەرهەمی قاوەدا لە جیهانا داگرت و، کەمێك پێش برانەوەی سەدەی نۆزدەهەم 40٪ی قاوەی جیهانی گرتەوەو زۆر بەپەلە بازارەکانی دەرەوەی داگیرکردو بوو بە سێیەکی تێکڕای بەروبووی بۆدەرەوە نێرراوی برازیل. لە سەرەتای دەی هەشتەمی سەدەی ڕابوردوودا، برازیل ساڵی 3 ملیۆن و 800هەزار فەردە(31) قاوەی ئەناردە دەرەوە.

دەرهێنانی کانە گرانبەهاکانی برازیل ڕۆڵێکی بایەخداری لە

گەشـەکـردنی سەرمـایەداریی ناو خۆیش و ئەورووپایشدا بینی، بەتایبەتی سەرمایەداریی پورتوگال کەبرازیل لەژێر دەستیا بوو و، هی ئینگلتـەرا کە پورتـوگـال بەهـۆی لاوازیی یـەوە لە سەدەی هەژدەهەمەوە کە دەس کرا بە دەرهێنانی زێڕو ئەڵماسێکی زۆر لە برازیـل و بەنـدەیـەکی زۆر بۆ ئەم مەبـەستـە خرانە بەرکار، وەك ژێـردەستـەیـەکی ئەوی لێ هاتبـوو. بۆیـە لە ڕێکەوت نەبوو لە ماوەی دەرهێنـانـە بێشـومـارەکـەی ئەو دوو کانە گرانبەهایەدا کە ڕێکەوتی سالانی 1740 ـ 1760ی ئەکرد، تێکرا ساڵی لای کەمی 50 هـەزار بەنـدەی تازە لە ئەفـەریقاوە ئەهێنرا. . بێسوود نابـێ ئەوەیش بڵێـین کە برازیـل لە ماوەی سالانـی 1780 ـ 1820دا زیـاتـر لە نیـو ملیـۆن گرام هەر زێـڕی هێنـاوەتـە بەرهەم.[32]

بەنـدەی جیهـانی نوێ، هەرچـەنـد لە بارێکی کۆمـەڵایەتیی نزمیـشـدا ئەژیـان، سەنگێکی سیـاسیی بەئـارەزووی خۆو بێئـارەزووی خۆی هەست پێکـراویـان هەبوو. ئەمەیش هەروا لەخۆیەوە نەهاتبوو، لەئەنجامی کۆمەڵە هۆیەکەوە بوو بەتایبەتی دوو هۆلەو هۆیانە. هۆیەکیان پێوەندی بە سەنگی ئابووریی یانەوە هەبـوو کە بوویـوو بە بنکـەیـەکی گەورە خاوەن کێڵگەکان پاڵیان پێـوە دابـوو. ئەویشیـان پێـوەنـدی بەو کاروەڵام (رد الفعـل)ە بەجێیەوە بوو کە چەوساندنەوەیان لەناویانا ئەیخوڵقاند. ئەتوانین خاڵی یەکەمی ئەم دوو خاڵە بەکورتی بەو واتە پڕمانایە دەربڕین کە گینـۆفیس لە بەسـەرداهـاتنـەوەیـەکی باری سیـاسیی وڵاتـە خواروەکـانی ئەمـەریکـای پێش شەڕی ناوخـۆیـیدا وتـوویە کە ئەوەیە: «لەوێ ڕێگا بەرەو دەسەڵات، بەناو کێڵگەدا ئەڕۆیشت».[33]

ڕاستەکەیشی کلیلی ژیانی ئابووریی و سیاسی و کۆمەڵایەتی لە وڵاتە خواروەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەناو دەستی خاوەن کێڵگـەکـانـا بوو کە لە یەك کاتـا سێ شتیـان لەخـۆیـانـا کۆکردبوەوە: هەم خاوەن زەوی بوون و هەم خاوەن بەندەو هەم خاوەن پارە.[34] توانای هەرکام لەمانە لەبنەڕەتا لەسەر ئەوە بەند بوو کە چەند بەندەی هەبوو کە دەسەڵاتدارەکانیان بە سەدانیان هەبوو.[35]

ئەو چەوسـانـدنـەوە لە وزە بەدەرو ئەو ئازاردانە نا مرۆڤانەیەی قولـەڕەشـەکـانی ئەفەریقا لە نیشتمانی نوێیاندا ئەیان چەشت، زۆر لەو وێنەو دیمەنە تراژیدی یانە سەخت ترو نارەحەت تر بوو کە خانمی بنـووسی ئەمـەریکـایی هـ. ب. ستـاو لە ڕۆمـانی بەنـاوبـانگی «زنجـەکـەی مام تۆم»دا نەخشی کێشاوە. گەڕۆکە پێشینـەکـان کە سەریـان لەو ناوچـانـە داوە، باسی باری ژیانی لەرادەبەدەر تاڵ و سەختی قولەڕەشەکانیان کردووەو بەدڵنیایی یەوە ئەڵێن: «تەنانەت لەناو عوسمانی یەکان و بەربەرەکانیشدا وێنەی ئەو دڕندەیی یەیان نەدیوە کە لە ئەمەریکادا حوکمڕان بوو».[36]

ئەم گەڕۆکانە سەرسامیی خۆیان لەوە دەربڕیوە کە ژیانی خاوەن کێڵگەکان و بەندەکانی برازیل چەند لە یەك جیا بوو، ئەوان لە چ خێرو خۆشی یەکدا ئەژیان و ئەمان لە چ کلۆڵی و کوێـرەوەری یـەکـدا،[37] کە بەهـۆی ئەوەوە ڕادەی مردن لەنـاو بەنـدەکـانـا گەیشتبـوە ئاستێـك ئەقـڵ نەیبـڕێ. لە سالانی دەی حەوتـەمی سەدەی نۆزدەهـەمـدا ژمـارەی قولـەڕەشەکانی برازیل ئەوەندە کەم بووەوە، پاش ئەوەی 30 ساڵ لەوەپێش دوو ملیۆن و نیو بوون وەك وتمان، گەیشتە ملیۆنێك و 800 هەزار کەس. ئەم ژمـارەیـە هەرچـەنـد ژمـارەیـەکی سەرسام کەریشە، تراژیدیاکە بەتـەواوی دەرنـاخـا، چونکـە برازیـل لە سالانی دەی پێنجەمی سەدەی نۆزدەهەمیشا ساڵی 30 هەزار قولەڕەشی لە ئەفەریقاوە ئەهێنا، واتە ئەو بەردەوام قولەڕەش بەکێش کردنەی لە ئەفەریقاوە بەکێشیـان ئەکـردو ئەیـانهێنا بەشی ئەوەی نەئەکرد ئەو ناتەواوی یە پڕکاتەوە کە بەهۆی مەرگی بێئامانەوە لەناویانا پەیدا ئەبوو. ئەم بەنـدانـە لە هەمووشت بێبەش بوون، تەنانەت نەیان ئەهێشت ئەو زێڕو ئەڵماسەی بەڕەنجی شان و ئارەقەی ناوچاوان لە کانیان دەرئـەهێنـا، تەمـاشـای بکـەن. کە ڕۆژی سەخت و درێـژی کارپێکردنیان ئەبڕایەوە، زۆر ورد ئەیانپشکنین و تاوتووی گیان و سیپاڵەکانیان ئەکردن.[38]

بەڵام تراژیـدیـای قولـەڕەشـە برازیلی یـەکان لەچاو ئەو بارەی براکـانی وڵاتـە یەککـرتـووەکـانی ئەمـەریکایان تیا ئەژیان، زۆر ئاسـان بوو. بۆنمـوونـە لە برازیـل مارەکـردنی زۆر لە کچـە قولـەڕەشـەکـان لەلایـەن خاوەن کێڵگـەکـان و خەڵکی تـرەوە بوو بەهۆی پەیدابوونی تاقمێکی کۆمەڵایەتیی خاوەن ڕەنگ و سەنگ کە پێیـان ئەوتن (مـوولات)[39]، بەڵام شتیوا وەختـە بڵێم لە

ولاتــە یەکگــرتــووەکــانی ئەمــەریکــادا ڕوونــەئــەدا، چونکــە ...ی ڕەگــەزپــەرستی لەڕادەبــەدەر تونـدو تیـژ و بێ‌ئامان بوو. لە

ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا سەرمایەدارەکان تەنانەت سڵیان ...ویش نەئــەکــردەوە دەسگــرۆیی سازمــانی نهێنیی ترسێنی (کوکلوکس کلان ـ سوارانی ئەڵقەی زێرین)[40] بە پارە بکەن کە ...یان ساڵ سەیرو سەمەرەتــرین و ناشیــرین و ناپەسەندترین شێوەی ئازارو سزادانیـان بەرانبـەر بە قولەڕەشەکان بەکارئەهێنا. ئەم کوکلوکس کلانـانـە هەر تاوەنـاتـاوێ بە تاریکەشەو بەرگێکی سپیـان لەبـەر ئەکـردو کەللەسەری مردوویان ئەگرت بەدەستەوە کە پشکـۆی گەشیـان لە کون و کەلـەبـەرەکـانیا دانابوو. لە زۆر شــرو ناوچـەدا بەوجـۆرە هێـرشیـان ئەبـردە سەر قولـەڕەشـەکان و ...یـان ئەکـرد بە لێـدان و دارکـاری کردنیان و ئەیانکوشتن و لە ...روبــەرو قەراخ شارو دێهــاتــەکــانــا بە لق وپـۆپی درەختـا هەڵیـان ئەواسین. بەهـۆی ئەم ژیـانـە سەختـەوە بوو قولـەڕەش ...ی مەرگی خۆی ئەخواست تا «بۆ خۆی بێ‌دەنگ لەناو گۆڕا ...راکێشـێ»و، بە دڵ و دەروونێـکی پڕئــازاری ئەوتــۆوە لە ... کردن نەیەت، لە دڵی خۆیا ئەیوت: «داخی بەجەرگم! بۆ ئەمە هاتمە دنیاوە؟!»[41].

شتێکی تەبیعی بوو کاروەڵامی قولەڕەشەکانیش بەرامبەر بەم چەوسـانـدنـەوە نامـرۆڤانەیان زۆر توندو سەخت بێ. ئەوەبوو لە هەرلایــەکـی ئەمــەریکــادا هەبــوون چەنــدجــار لە ڕووی چەوسێنـەوەکـانیـانـا ڕاپـەڕین و، هەر لە ولاتـە یەکگـرتـووەکانی ئەمــەریکــا پێش سەربــەخـۆیی 25 جار ڕاپـەڕین. ئەمـەیش واتـایـەکی گەورە ئەگـەیـەنێ. جاکە سەربەخۆیی ئەمەریکایش هیچی ئەوتۆی بۆ ئەوان پێوە نەبوو، دیسانەوە کەوتنەوە ڕاپەڕین و زۆرجـاریش ڕاپـەڕینی لە جاران تونـدو تیـژتـر. ئەوەبوو لەکاتی ڕاپـەڕینـەکـەی ساڵی 1831دا کە بە سەرکـردەیی (نـات تۆرنێر (Nat Turner) ڕوویدا کە قولەڕەشەکان بە پێغەمبەری دائەنێن، شۆڕشگێرە چەکی سەرەتایی بەدەستەکان لەم کێڵگەوە ئەچوون بۆ ئەو کێڵگــەو، لە هەرلایـەك خاوەن کێڵگـەیـەکیـان بەرچنـگ ئەکەوت بە سەخت ترین شێوە ئەیانکوشت.

قولـەڕەشـەکـانی ولاتـە یەکگـرتـووەکـانی ئەمەریکا لە هەموو ڕێگـەیـەکـەوە بەدوای ئازادیـدا ئەگـەڕان. بۆنمـوونە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا کۆمەڵێکیان پێکەوەنا ناویان لێ‌نابوو ... نهێنیی شەمـەنـدەفـەر» سەرپـەرشتیی ڕاپێکـردنی قولەڕەشەکانی ئەکـرد لە ولاتـە خوارووەکـانی ئەمـەریکـاوە. ئەم «هێڵی نهێنیی شەمەندەفەر»ە «وێسگە»ی تایبەتیی خۆیشی هەبوو کە بریتی‌بوو لە ماڵی دۆست و برادەران لەوانــەی دژی بەنــدەیی بوون. ئەم «هێڵ»ە لە ولاتەکانی خوارووی ئەمەریکاوە دەستیپێ‌ئەکردو لە ولاتــەکـانی سەرەوەی یا لە کەنـەدا ئەبـڕایـەوە. ئەم «هێـڵ»ە لە ماوەی ساڵانی 1830 ـ 1860دا توانی ئازادی بۆ نزیکەی 60 هەزار بەندە دابین بکا.

خەبـاتی قولـەڕەشـەکـان لەپـاش شەڕی ناوخـۆی ئەمـەریکا شێـوەیـەکی نوێی ڕێکـوپێکی گرتـەبەر. لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا چەند بزووتنەوەو کۆمەڵەی سیاسیی وەك «ڕێکخراوەی نیــاگــارا» دامــەزرا کە بەدەرەوەبــووتــریـن ڕۆشـنبیــرە دژ بە ڕەگـەزپـەرستی‌یـەکـانیان تێدا کۆبووبوونەوە. شایانی وتنە ژیانی پڕکـوێـرەوەریی قولــەڕەشـەکـان پاڵی بەم ڕێکخـراوانـەوە ئەنـا دروشمی‌وا بەرزکــەنــەوەو هەڵـوێستی‌وا وەربگـرن دوورنـەبێ لە سەرچڵی‌و سەرەڕۆیی. بۆنمـوونـە ڕێکخـراوەی «نیاگارا» بە یەك چاو سەیـری هەمـوو ئەمەریکایی‌یە سپی‌یەکانی ئەکردو گشتیانی تێکرا بەدوژمنی قولەڕەشەکان دائەنا. پەڕگریی بزووتنەوەی «گارفی»ی[42] قولەڕەشەکانیش گەیشتە ڕادەیەك هەموو ڕەشەکانی بانـگ ئەکـرد بۆ ئەوەی ولاتــە یەکگــرتــووەکـانی ئەمـەریکـا بەجێ‌بێڵن و، دروشمی «گەڕانەوە بۆ کۆشی دایکی نیشتمان ـ ئەفەریقا»ی بەرزکردەوە.

هەر لەم جۆرە بزووتنـەوەو ڕاپـەڕینـانـە لە ولاتانی ئەمەریکای لاتــینیـشــدا ڕوویدا. ئەوەبــو لە سەدەی شازدەو حەڤـدەدا بەربـەرەکـانێ‌یـەکی سەخت لە ئاوایی‌یەکانی ئەسپانیادا بەرپابوو لەلایەن قولەڕەشەکانەوە کە لە کێڵگەکان هەڵاتبوون. برازیلیش بزووتنەوەیەکی لەم چەشنەی لە ساڵانی 1630 ـ 1667دا تیا ڕوودا. ئەوەبوو نزیکەی 20هەزار قولەڕەش هەڵاتن بۆ ناو باخە خورما چڕەکان و جۆرە دەوڵەتێکی سەربەخۆیان تیا دامەزراند[43]

دەیـان ساڵ بەردەوام بوو و قارەمـانـانـە بەربـەرەکـانێی هێزەکانی پورتوگال و هۆڵەندەی کرد، بەڵام ئەم هێزانە سەرەنجام توانی‌یان بەو هێرشەی لە ساڵی 1694ەوە بردیانە سەری لەناوی بەرن.

خەباتی دادپەروەرانەی قولەڕەشەکان بەخۆرایی نەڕۆیشت. قولەڕەشەکان لە شەڕی ناوخۆی ئەمەریکادا کە هەنگاوێکی بایەخداری مێژوویی بوو بۆیشەوە،[44] هێزێکی کارا بوون. لە سایەی خەباتی پێشەوای قولەڕەش (تۆسێن لاوڤێرتیور Taussaint Lauverture 1743 - 1803)ەوە بەندەیی لە هایتی هەڵوەشێنرایەوەو دانیشتوانی ئەو جزیرەیە بۆ یەکەمین جار سەربەخۆیی یان وەرگرت.

★ ★ ★

دوا جار با بزانین ئەفەریقا خۆی لە بازرگانی پێوە کردنی بەندەوە لە سایەی سەرمایەداریدا، چی دەسگیر بوو؟

ئەوەی دەسگیر بوو کە چاکترین رۆڵەی خۆی لە نیشتمانی خۆیانداو بەکۆڵی دەریاو ئۆقیانووسەکانەوەو لە نامۆییدا لەکیس چوو. چاکترین لاوی خۆی کرد بە خۆراکی گەڕانی ڕەوڕەوەی سەرمایەداریی جیهان. بەگوێرەی ئەو زانستییانەی کەسانی پسپۆری وەك پرۆفیسۆر (دۆبوا - Dubios) پیشانیان داوە ژمارەی ئەو قولەڕەشە ئەفەریقاییانەی هێنرانە جیهانی نوێ لە 10 ملیۆن کەس زیاتر بوون. پتر لە 10 ملیۆنیشیان لە ڕێگەدا مردوون. بەهۆی ئەو شەڕە خێلانەشەوە کە بازرگانانی بەندە نایانەوە لەنێوانیانا، نزیکەی 80 ملیۆنیان لێ کوژران.[45]

ئەمەیش واتە ئەفەریقا لە ماوەی سێ سەدەدا (تا ناوەڕاستی سەدەی ڕابوردوو) 100 ملیۆن کەسی لە باشترین لاوانی خۆی لەکیس چوو کە باشترین هێزی بەرهەم هێنی کیشوەری ڕەش بوون. بۆیە هیچ سەیر نییە ئەگەر ڕادەی هێنانە بەرهەمی ئەوەندە کەم بێتەوە بگاتە ڕادەیەك هەرگیز پێش هاتنی ئەوروپاییەکان شتیوای بەخۆیەوە نەدیبێ. گەلێ هۆز باشترین ڕۆڵەی خۆیانیان لەکیس دا، گەلێ هۆزیتریش هەر بەتەواوی لەناوچوون. بەشێکیکەیشیان لەترسی بەندەکرو فرۆشەکان ڕایان کرد بۆ ناو دارستانە ئیستیوائییەکان و لەوێ برانەوەو قەلاچۆ بوون. بۆنموونە لە گینیادا بازرگانی کردن بە بەندەوە بوو بە هۆی فەوتانی نزیکەی هەموو دانیشتوانی ناوچەکانی کەنار دەریا، لەگەڵ ئەوەیش کە ئەو ناوچانە بەر لە هاتنی ئەوروپاییەکان لە هەموو شوێنێکیتری ئەفەریقا چڕوپڕتر بوون و خەڵکیان زیاتر تیا بوو. کەناری عاجیش لە سایەی فەرەنسەییەکانەوە وەزعی زۆر لەوە باشتر نەبوو.

لە لایەکیکەیشەوە بازرگانی بە بەندەوە کردن بوو بەهۆی تێکچوون و ڕووخانی گەلێ دەوڵەتی ئەفەریقا کە لەپێش بوون بە باوی ئەو بازرگانییەدا هەبوون و حوکمڕانییان ئەکرد. ئەمەیش کاری دەوڵەتە ئەوروپاییەکانی بۆ دابەش کردنی ئەفەریقا لەناو خۆیاندا ئاسان کرد، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوەیش بەداخەوە لەناو مێژوونووسە ئەوروپاییەکانا کەسانیوا هەن هەوڵ ئەدەن بروبیانووی ناپەسەند بۆ بازرگانی پێوە کردنی نەنگین و شەرماوەری بەندە بلۆزنەوەو، وای داتەنێن شتێکی ناچاری بووە بۆ ئەوەی دانیشتووە ئەسڵییەکانی جیهانی نوێ نەچەوسێنەوەو، هۆیەك بووە لە هۆیەکانی بڵاوکردنەوەی دیانایەتی.[46]

سەرەنجامی دواجاری بازرگانی پێوەکردنی بەندە، بەش بەحاڵی ئەفەریقا، کەم بوونەوەیەکی زۆری ژمارەی دانیشتووان و[47] هێنانە بەرهەمی کشتوکاڵ و کۆسپ هاتنە ڕێیەکی بێ ڕادەو سنووری گەشەکردنی هێزە بەرهەم هێنەکانی ئەفەریقاو پاشکەوتنی شارستانەتیی ئەم کیشوەرە کە هێشتا پاشماوەی بارە بەکۆڵیەوەو، دافرەقانێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی بێ هاوتای بوو. بەرانبەر بەمەیش سامانی سەرمایەدارەکانی ئەوروپا چ لە ئەوروپاکەی خۆیاناو چ لە هەرکوێیەکی جیهانی نوێ کە پێیان تێ نابێ چەند قات زیادی کرد. ڕازی یەکەمی پاشکەوتنی ئەفەریقا لە کاروانی جیهان تا لەم خاڵەدا دەس نیشان ئەکرێ.

قەرزی کیشوەری ڕەش بەسەر شارستانەتیی سەردەمەوە قەرزێکی قەبەیە، بە خوێن و فرمێسك و ئارەقێکی ڕژاوی زۆری ئەفەریقا کەوتووەتە ئەستۆی سەرمایەدارەکانی ئەوروپاو جیهانی نوێوە، بە پاشخوانەی سەر مێزی ئەو سەرمایەدارانە نابژێرێتەوە کە بە منەت نانە سەرو پروپاگاندەیەکی زۆرو هەڵلا هەڵلاو هەیت و هووتێکی سەیرو سەمەرەوە ئەمرۆ ئەینێرن بۆ هەندێ وڵاتی ئەفەریقا.[48]

● وەرگێر: محمدی مەلا کریم

پەراوێزەکان:

(1) دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەم باسەی بۆ کۆڕی (مەسەلەی بەندەیی لە ئەفەریقا) نووسیوە کە (کۆمەڵەی دەوڵەتانی عەرەب) لە 27ەوە تا 29ی حوزەیرانی ئەمساڵ لە توونس ڕێکی خست و ئەویشی بۆ بانگ کردبوو. دوکتۆر کەمال بۆی نەلوا خۆی بەشداری لە کۆڕەکەدا بکا، لەبەر ئەوە باسەکەی لەلایەن دوکتۆر ئەحمەد ئیبراهیم دیابی سەرپەرشتیکەری کۆڕەکەو سەرۆکی بەشی مێژووی ئەنیستیتووتی باس و لێکۆڵینەوەی سەر بە (کۆمەڵەی دەوڵەتانی عەرەب)ەوە لە بەغدا ـ خوێنرایەوە. ئێستا کە ئێمە ئەم باسە بەکوردی بڵاو ئەکەینەوە، یەکەمجارە بڵاو ئەکرێتەوەو چاوەڕوانین دوکتۆر خۆیشی بە عەرەبی بڵاوی بکاتەوە ـ وەرگێر.

(2) پەیدابوونی بەندە بەوردی ئەگەڕێتەوە بۆئەوە کە فێربوونی کشتوکاڵ و حەیوانداریو تەشی ڕستنی ناوماڵ بوو بە هۆی زۆربوونی بەرهەم و، لە هەمان کاتیشا بوو بە هۆی زۆرتربوونی کاری ئادەمزاد چ بە تاك تاك و چ بە کۆمۆنە کۆمۆنەو خێزان خێزان و خێڵ خێڵ. لەبەرئەوە پێویست بوو لەم لاو لاوە کەسیتر بێنن ئیشی پێ بکەن. ئەمەیش لە ڕێگەی جەنگەوە چارکرا ـ کە لەوانەیە پێشتر ویستبێتیان بەزۆر خەڵکی لایی‌یە بۆ ئەم کارە بەکێش بکەن و ئەوەیش کێشابێتیەوە بۆ جەنگ لەنێوان دوو لاکاندا ـ بەم چەشنە بۆ یەکەمین جار لە مێژووی ئادەمزادا جەنگ پەیدابوو کە بوو بەهۆی بەدیل گرتنی ئەندامانی تاقمی بەزیوو بە زۆر کارپێکردنیان بۆ سوودی تاقمی سەرکەوتوو، یا وەك خاوەنی کتێبی (بنەڕەتی خێزان و دارایی تایبەتی و دەوڵەت) ئەڵێ: «لە یەکەمین دابەش بوونی کۆمەڵایەتی‌یەوە، یەکەمین دابەش بوونی گەورەی کۆمەڵ بە دوو چینی خاوەن و بەندە، بە دوو چینی چەوسێنەوەو چەوساوە ڕوویدا ـ وەرگێر.

(3) بە کتێبی دادگای بەسام ناووبانگی دەرکردووە. کۆمەڵە هەڵژماردن (احصاء)ێکە لەبارەی زەوی‌وزارداری‌یەوە لە ئینگلتەرە، بە فەرمانی ولیەمی یەکەمی بگیر لە ساڵی 1086دا کۆکراوەتەوە.

(4) زەوی‌بەندە: قن ـ Serf

(5) «Sovetskaya Ictoricheskaya Encyclopedia», T. XI, P. 816

(6) ئینگلیزەکان، بە پێڵی‌نانی خۆیان، زۆر لەمێژ نا، لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانا، لە عێراقا بێگاریان بە خەڵك کردووە.

(7) تا دوا ساڵەکانی نیوەی یەکەمی ئەم سەدەیە هەندێ شێوەی بەندەیی لە بەشێ لە موستەعمەرە ڕۆژەڵاتی‌یەکانا هەر مابوو.

(8) پێش ئەو مێژووەیش ئەورووپایی‌یەکان، لە سنوورێکی تەسکدا، بازرگانی‌یان بە بەندەوە کردووە. یەکەمین کۆمەڵی بەندەی ئەفەریقایی لە سەرەتای چەرخی سەرمایەداریدا، لە ساڵی 1441دا گەیشتە لیشبۆنەی پایتەختی پورتوگال.

(9) «Novaya Istoria», T. I (1640 - 1870), Moscow, 1978, P. 218.

(10) «Bolshaya Sovetskaya Encyklopedia», third edition, T. II, P.442.

(11) بڕوانەرە: J. H. Parry, Europe and a Wider World (1415 - 1715), third edition, London, 1966 PP. 152 - 153.

(12) «Treaty of Utrecht»

(13) C. Hayes, Modern Europe to 1870, New York, 1959, P. 275.

(14) لەو شوێنانەدا کە دوکتۆر کەمال وشەی (موستەعمەرە)ی بەمەعنا (ئاوەدان کراوە) بەکارهێناوە، وەك هەر لە سەرەتاوە ئیمپریالیستەکان خۆیان بە نارەوا بۆئەو مەعنایەیان بەکارهێناوە، من بە (ئاوایی)م کردووە بە کوردی. لەو شوێنانەشدا کە بەمەعنای وڵاتێ بەکاری هێناوە کە ئیمپریالیزم خێروبێری بخواو کەڵ و پەلی خاری بەرێ بۆ خۆی و سنعاتی خۆیی تیا ساغ کاتەوە، منیش هەر بە (موستەعمەرە)یی هێشتوومەتەوە، چونکە هێشتا زاراوەیەکی وا نەهاتوەتە کوردی‌یەوە واتای سیاسی و ئابووریی (موستەعمەرە) بگەیەنێ ـ وەرگێر.

(15) J. H. Parry, Op. Cit., P. 153 .. P. 151.

(16) «Problemi genezisa Capitalisma», Izd Nauka, 1970,

(17) Ibid, PP. 147 - 148

(18) مەبەست ئەوەیە ژمارەی بەندەکان هەم بەش بەحاڵی

لەوەوپێشی خۆیشیان زیادی کردو، هەم لەچاو ژمارەی دانیشتووانی تریشا ـ وەرگێر.

(19) L. M. Hacker, The Triumph of American Capitalism, New York, 1965, P. 98.

(20) مەترۆپۆل: وڵاتی خاوەن موستەعمەرە ـ وەرگێر.

(21) بەگوێرەی هەڵژماردنی رەسمی ژمارەی بەندە بەپارە کڕراوەکانیان 3,953,760 ملیۆن بوو.

(22) «Problemi genezica Capitalisma», P. 149

(23) رەتڵێك 10 هۆقە یا 2564 گرامە ـ وەرگێر.

(24) Ibid, PP. 153 - 156

(25) فەردە: باڵە. هەر باڵەیەك 500 رەتڵ بوو.

(26) «Problemi genesisa Capimalisma», P. 156

(27) Ibid, PP. 161 - 162

(28) Ibid, PP. 162 - 163

(29) «Sovetskaya Istoricheskaya Encyclo Pedia» T. II, P. 671.

(30) Ibid, PP. 671 - 672, «Novaya Istoria», T. I, P. 582.

(31) هەر فەردەیەك 60 کیلۆگرام قاوەی تیابوو.

(32) بۆزانینی زیاتر بڕوانەرە:

«Novaya Istoria», T. I, PP. 582 - 583, «Sovetskaya Ictoricheskaya Encylo Pediya» T. II, P. 672.

(33) E. O, Genovese, the Politcal Economy of Slavery. Studies in the Economy and Society of the Slave South, New York, 1967, P. 29

(34) «Novaya Istoria», T. I, P. 214

(35) تێکڕای ژمارەی خاوەن بەندەکانی خوارووی ئەمەریکا بەرلە شەڕی ناوخۆ نزیکەی 385 هەزار کەس بوو.

(36) مەبەستم داکۆکی کردن لە عوسمانییەکان نییە، بەڵام ئەم بەراورد کردنەی عوسمانی و خاوەن بەندەکانەی ئەمەریکا بە یەك زیاتر لە گیانێکی سەلبییەوە هەڵقوڵاوە کە زۆرلە بنووس و خاوەن بیرە بۆرژواکانی ئەورووپا لێی رزگار نەبوون ـ وەرگێر.

(37) «Novaya Istoria», T. I, P. 582

(38) Ibid, PP. 583 - 584

(39) بە ئەسپانیایی «Mulato» لە وشەی (مەولاة)ی عەرەبی وەرگیراوە (کە واتە: خانم ـ و). بەشێکی زۆری گەلی وڵاتی ئەمەریکای لاتینی و ئەفەریقا لەمانەن.

(40) ئەم رێکخراوەیە لە ساڵی 1865دا دامەزرا. لەبەر بەدەسەڵاتی و توانای لەرادەبەدەری پێی ئەڵێن «ئەمپەراتۆریەتی بەبەرچاوەوە نەبوو».

(41) بەیتی یەکەم لە فۆلکلۆری قولەڕەشەکان و بەیتی دووهەمیش هی شاعیری قولەڕەش هۆرتۆنە.

(42) بە ناوی پێشەوای بەناوبانگی قولەڕەش گارڤی Garvi یەوە.

(43) بە دەوڵەتی پاڵمارێس Palmares بەناوبانگەو پێشەوای هەڵکەوتووی قولەڕەش زوومبی Zumbi سەرکردەیی کردووە.

(44) ژمارەی ئەو قولەڕەشانەی لە سەردەمی شەڕی ناوخۆدا (1863 ـ 1865) چەکیان هەڵگرت نزیکەی 90 هەزار کەس بوو.

(45) بڕوانەرە:

S. D. Skazkina, Istoria Srednikh Vekov, T. II, Moscow, 1966, P. 54.

(46) بۆنموونە بڕوانەرە: C. Hayes, OP. Cit., PP. 182 - 183.

(47) وەك وتمان، دانیشتووانی ئەفەریقا تا ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەم پێنج یەکی دانیشتووانی جیهان بوون، پاشان چ بەشێوەیەکی موتڵەق و چ بەشێوەیەکی نیسبی دایانە کزی و کەم بوونەوەو زۆریان کەم کرد، تا وای لێهات لە ساڵی 1940دا دانیشتووانی کیشوەری ڕەش 190 ملیۆن بوون کە ئەیکردە هەشت یەکی دانیشتووانی جیهان. جا بۆئەوەش کە تێبگەین ئەمە چەند کەمە، ئەبێ ئەوە بهێنینەوە بەرچاو کە دانیشتووانی ئەفەریقا زاوزێیەکی زۆر ئەکەن.

(48) نموونەیەکی ئەمە ئەو ئاهەنگی گۆرانی وتن و مۆسیقاژەندنەیە کە لە ئەمەریکاو ئەورووپادا بەرێیان خستووەو گوایە باربۆی بۆ برسییەکانی ئەفەریقا پێ خڕئەکەنەوە. بۆیە منیش رووی دەم ئەکەمە هەموو ئەو کاپیتالیستە «خێرۆمەندانە»ی ئەمەریکاو ئەورووپاو پێیان ئەڵێم: بەرێزەکان دەس لە چەپاوکردنی سامانی هەمەجۆری ئەفەریقا هەڵگرن و وگاڵی خۆتان وەگوێزن»، ئیتر کەسیش خێرو سەدەقەی لە ئێوە ناوێ ـ وەرگێر.

■■■